WŁADYSŁAW KURASZKIEWICZ
ZDZISŁAWA KRĄŻYŃSKA

Studia Warmińskie
XXIX (1992)

CZŁOWIEK

Znaczenie: 1. Etymologiczne. 2. Potoczne. 3. Przenośne. 4. Frazeologiczne. *Summary.*

Franciszek Sławski w *Słowniku prasłowiańskim* t. I, s. 131–132 po szczegółowym zestawieniu odpowiedników z różnych języków słowiańskich stwierdza, że pierwotna, prasłowiańska postać tego wyrazu nie jest jasna, mimo obfitej literatury. Polskie brzmienie *człowiek*, też połabskie *clâvěk* z mazurzeniem, górnołużyckie *čłowjek* i dolnołużyckie *cłowěk* można by tłumaczyć jako zrost dwu rdzeni prasłowiańskich +*čel-věkъ*. Rdzeń *čel-* powtarza się w wyrazie *czeladź* (tj. grupa służących lub domowników), zaś człon -*věkъ* (tj. okres czasu, np. 100 lat lub życia ludzkiego, stąd *wieczny, wieczność*) kojarzy się z litewskim *veik-ju, veik-ti* (to jest czynić, działać) albo *vaikas* (to jest dziecko, sługa, siła czeladna). Zrost prasłowiański +*čel-věkъ* wcześnie zmienił się na *čel-o-věkъ* z samogłoską łączną -*o-* i ten stan zachował się w językach słowiańskich. Wyraźnie w starocerkiewnym i staroruskim *čelověkъ*, potem ukraińskie *čołovik*, albo ze skróceniem początkowej sylaby nieakcentowanej *člověkъ*, z czego jest bułgarskie *čovek*, staroserbskie *člověk*, od XV w. *čověk*, też słoweńskie, czeskie i słowackie *člověk*. Wymowa południowosłowiańska, czeska i słowacka wskazuje na dawne złożenie z łączną samogłoską - *o* -, bo zwykła metateza brzmienia zwrotu *čelvěkъ* dałaby wynik w tych językach *člěvěk*. Materiał polski i ruski godzi się też z wyjaśnieniem o prasłowiańskim złożeniu *čel-o-věkъ* z łączną samogłoską -*o*-, potem różnie skracanym: *člověkъ*, polskie i słowackie *člek*, czakawskie *čoek, čok*, bułgarskie *čjak* itp. Skrócenie prasłowiańskie do postaci *cьlo-vekь* poświadcza zapożyczenie łotewskie *cilvek* ze staroruskiego.

W prasłowiańskim złożeniu *čelověkъ* początkowa spółgłoska -*č*- powstała na początku naszej ery z dzisiejszej -*k*- wskutek tak zwanej pierwszej palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych *k, g, x*, na *č, ž, š*, np. prasł. *čistъ*, litewskie *skyas*, prasł. *częstь*, litewskie *kimštas*. prasł. *železo*, litewskie *geležis*. Litewskie *vaikas* wprost odpowiada prasłowiańskiemu *věkъ*. Tylko zapisy z języka Połabian, tzw. połabskie, np. *czlavak, slawak, schlawak* itp. wyraźnie wskazują na stary zrost prasłowiański *čelvěkъ* bez samogłoski łącznej -*o*- późniejszego zestawienia *čel-o-věkъ* lub *čьl-o-věkъ*, np. w zdaniu zapisanym: *Wildje bühse Schlavack* (tj. *vilte büze clâvăk*

— *ein sehr frommer Mensch*) z prasł. *veliko božьjь čelvěkъ*, zob. Reinhold Olesch: *Thesaurus linguae dravaenopolabicae* t. II, s. 1012, Köln 1984.

Zatem pierwotne złożenie *kel-o-vaikas* pochodziło jeszcze z epoki bałto-słowiańskiej, więc z czasów około 3500 lat temu. Wtedy też rdzeń pierwotnego członu *kel-* mógł mieć oboczność do *kol-*, jak np. *nesti* ale *nositi*, co jest widoczne w wyrazach: *kolano* i *pokolenie*. Rdzeń *kel-* występuje też w wyrazie *czel-adź*, jak litewskie *kel-tis*, por. np. w *Biblii* Leopolity *czeladź ludzka* (tj. pokolenie ludzi), *syn macierze czeladnej* (tj. gospodyni), *ociec czeladny* (tj. gospodarz), *wiele książąt czeladnych* (tj. rodów). Aleksander Brückner w *Słowniku etymologicznym* s. 75 stwierdza, że cerkiewne *čeladь* u wszystkich Słowian i w tym samym znaczeniu, tu i ówdzie przybiera znowu ogólniejsze znaczenie (tj. ludzi, człowieka). Rdzeń *czel-* z dawniejszego *kel-* prawdopodobnie występuje też w wyrazach: *czoło, człon*, por. litewskie *kelys* (tj. kolano).

Wyrazy *kolano* i *pokolenie* pochodzą z obocznego rdzenia *kol-*, a w cerkiewnym *kolěno* też znaczy 'pokolenie' (Brückner, *Słow. etym.*, s. 245).

Wyraz c z ł o w i e k w języku polskim już przed rokiem 1500 występował zwykle tylko w liczbie pojedynczej. W *Słowniku staropolskim* na sześciu szpaltach tylko wyjątkowo notowane są przykłady (10 razy) w liczbie podwójnej, np. *dwiema człowiekoma, dwu człowieku* 2 razy, *dwa człowieki* 7 razy. Wyjątkowe są również przykłady w liczbie mnogiej, w XV wieku 10 razy, np. *weźrzał na syny człowiekow* w *Psałterzu puławskim* 13,3 (w *Psałterzu floriańskim* jest tu *luczske*), *nie zbił siedmi człowiekow* „Zapiski warszawskie" nr 659 z 1435 r., *trzy stawiał człowieki* „Zapiski poznańskie" nr 782 z 1405 r. Jeszcze w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* trafiają się wyjątkowe przykłady liczby podwójnej, 20 razy, np. *dwu człowieku* 10 r., *dwa człowieki* 3 r., *dwiema człowiekoma, po dwu człowieku*. Również w liczbie mnogiej w XVI wieku tylko wyjątkowe są przykłady, 17 r., np. *człowiekowie, człowiekow* 7 r., *człowieki* 4 r., *człowiekami* 2 r., *dwiema człowieki* 2 r., *na dwu człowiekoch* 1 r. Wyjątkowość tych przykładów jest widoczna w zestawieniu np. z liczbą wahań w końcówkach celownika w XVI w.: *człowieku* 246 r. — *człowiekowi* 811 r., też w miejscowniku: *o człowieku* 229 r. — *o człowiecze* 130 r. — *człowiece* 29 r. Liczbę mnogą od wyrazu *człowiek* tworzył wyraz *ludzie*. Już w *Słowniku staropolskim* przed 1500 rokiem zebrano przykłady hasła *ludzie* na 8 szpaltach. Wahania w odmianie występowały w celowniku: *ludziem* — *ludziom*, w bierniku: *ludzie* — *ludzi*, w miejscowniku: *ludziech* — *ludzioch* — *ludziach* (1 r. w 1471 roku). Wyraz ten pochodzi od wyrazu *lud* w znaczeniu zbiorowym (to jest *populus*, ród ludzki, rzesza, tłum); z przyrostkiem *-je* utworzono liczbę mnogą do wyrazu *człowiek* w znaczeniu dystrybutywnym.

Wyraz *człowiek* pierwotnie oznaczał tylko mężczyznę i tylko wyjątkowo kojarzył się z wyrazami: *niewiasta, siostra, panna*. Np. *synowie boży z siostrami człowieczymi* (*Biblia* Zofii), *uźrzał człowieka nagiego przyrodzenia niewieściego* (De morte prologus), z *Panny narodził się i prawy człek jako z człeka i prawy Bóg* (Skarga, *Żywoty* 358). W *Słowniku staropolskim* brak hasła k o b i e t a, jest tylko hasło n i e w i a s t a cytowane na 3 szpaltach w znaczeniu ogólnym: kobieta, zwykle zamężna, niekiedy jako żona syna lub brata, np. *proście Pana Boga za niewiasty płodem obciążone* w „Kazaniach gnieźnieńskich". W *Słowniku XVI wieku* hasło k o b i e t a zanotowano tylko 10 razy w znaczeniu pogardliwym i lek-

ceważącym — Bielskiego 7 r. i Cieklińskiego 3 r. Natomiast hasło n i e w i a s t a w XVI wieku wystąpiło 2185 razy zwykle w znaczeniu 'kobieta', wyjątkowo jako 'synowa' 6 razy, w *Apokalipsie* też jako 'Matka Boska' lub 'Kościół'. Bywa też 53 razy w ujemnym znaczeniu głównie jako 'Antychryst', u innowierców też jako „Kościół rzymski".

Słownik staropolski wymienia tylko dwa podstawowe znaczenia hasła c z ł o w i e k: 1. 'homo', np. *synowie człowiekow* 'filii hominum' (*Psałterz floriański*), *bo jeś grecki człowiek* (Rozmyślania przemyskie) itp., razem 5 szpalt cytatów; 2. 'famulus, servus', tj. poddany chłop, np. *Mikołaj był mój człowiek* (Roty poznańskie z 1391 r.), *ja dwu człowieku nie zbiłem gwałtem* (Zapiski warszawskie nr 3019 z 1471 r.) itp., razem 1 szpalta cytatów. Słownik ten wyróżnił 12 określeń hasła człowiek, np. *bezprawny, czeladny, grzeszny, pospolny, prosty, przysięgły, przysiężny, pusty (bezdzietny), zły (złoczyńca), zły i przeklęty, barzo niewierny Barabasz, odkłonny* (mający prawo odejścia od swego pana), *żonaty*. Prócz tego częste są cytaty określające przynależność, np. zaimki dzierżawcze: *mój, twój, swój, nasz, jego,* przymiotniki, np. *człowiek boży* (*Biblia* Zofii), *Ondrzejowy człowiek, człowiekowi księdza Jenuszewemu* itp.

W *Słowniku XVI wieku* wyróżniono również oba te podstawowe znaczenia, ale występują one w bardzo licznych wyrażeniach, zwrotach, szeregach i porównaniach, z których przytoczymy tu kilka wybranych przykładów. Np. *wszystek lud Izrahelski jakoby jeden człowiek* (Leopolita), *wstydliwy człowiek by panna* (Mączyński), *zacnego rodu, dobrego urodzenia, z ludu pospolitego, bogaty, bezecny, bojowy* itp. Najczęstsze są określenia: *dobry* 32 razy, *godny* 18 r., *niewinny* 32 r., *poczciwy, stanu poczciwego* 24 r., *prostego stanu* 54 r., *wolny* 15 r., *zacnego domu* 21 r., *pospolity* 152 r., *możny* 8 r., *nędzny* 6 r., *osiadły* 7 r., *świecki* 5 r., *uczciwy* 5 r., *upadły* 7 r., *obcy* 11 r. itd. Bywają też określenia szeregowe, np. *człowiek-kmieć, niewolny albo sługa, dobry a służebnik, człowiek i obywatel, rycerski albo szlachcic* itp. Bywają też przysłowia, np. *Nie miej człowieka cudzego za przyjaciela pewnego* (Biernat, Ezop). *Szkoda zwać człowiekiem, kto bydlęce żyje* (Kochanowski). *Człowiekowi bogatemu a mocnemu a wodzie nawalnej nie przeciw się* (Marchołt). *Kiedy by worek bogatego złota mógł człowiekowi przysporzyć żywota* (Kochanowski, *Fraszki*) itp.

Stanisław S k o r u p k a w *Słowniku wyrazów bliskoznacznych,* Warszawa 1957, wymienił następujące znaczenia przenośne do hasła człowiek: 1. Istota ludzka, myśląca, naiwna. 2. Jednostka: wartościowa, zdolna, wybitna, społeczna. 3. Osoba: młoda, interesująca, utalentowana. 4. Postać: historyczna, bajeczna, nieznana. 5. Osobistość: wybitna, znana. 6. Osobnik: podejrzany. 7. Indywidualność: ciekawa, poważna, bogata. 8. Typ: ponury, bezczelny, ciekawy. 9. Głowa: (miasteczko liczyło kilkaset głów). 10. Zwykły śmiertelnik. 11. Bliźni: (kochać bliźniego, wspomagać w nieszczęściu). 12. Gość: (jakiś gość pytał o ciebie). 13. Sztuka: cięta, dziwna, harda, nie lada. 14. Persona: poważna, stateczna, co za persona. 15. Figura: śmieszna, zabawna. 16. wesoły Pasażer. 17. Brat: krewny po Adamie i Ewie. 18. Zjadacz chleba. 19. Pan stworzenia.

W *Słowniku frazeologicznym języka polskiego*, Warszawa 1967, t. I, s. 154, St. Skorupka wymienił 56 osobnych jednostek frazeologicznych związanych z wyrazami c z ł o w i e k i l u d z i e. W tym jest około 30 wyrażeń, 15 zwrotów

i 10 fraz przysłowiowych, np. *człowiek pracy, w podeszłym wieku, w latach, bez czci i wiary, gołębiego serca, interesu, jaskiniowy, kopalny, pierwotny, biały, poczciwości, z głową, z krwi i kości* itp., *ani się człowiek obejrzy, być podobnym do ludzi, okazał się człowiekiem, wykierować kogo na człowieka, z kogo będą ludzie* itp., *ani do Boga ani do ludzi; chleb ludzi bodzie; człowiek człowiekowi wilkiem; chcąc człowieka dobrze poznać, trzeba z nim beczkę soli zjeść; dziś człowiek żyje, jutro gnije; przeżył wiek nie tak jak człowiek.*

Mieczysław Szymczak w najnowszym *Słowniku języka polskiego*, t. I, s. 340, Warszawa 1978, określił hasło człowiek (homo sapiens) jako istota żywa z najwyższym rozwojem psychiki i życia społecznego, jedyna posiadająca kulturę i zdolna do jej tworzenia. Wymienia podobne jak St. Skorupka wyrażenia, zwroty i frazy, lecz osobno grupuje określenia najlepszych cech ludzkich, więc cechy społeczne, etyczne, szlachetne, np. *być prawdziwym człowiekiem; bądź. mów, zachowuj się jak człowiek; wyprowadzić kogo na ludzi; człowiek strzela a Pan Bóg kule nosi; wielki człowiek do małych interesów* itp.

Warto wymienić również niektóre okazyjne uwagi o człowieku w pracach niesłownikowych. Ks. Jan Piwowarczyk w artykule: „Etyczny sens tej wojny", przedrukowanym z *Tygodnika Powszechnego* w książce: *Doświadczenia lat wojny 1939–1945*, Kraków 1980, s. 516–519, wyróżnia człowieka od innych stworzeń przez to, że jest osobą, czymś jedynym, niepowtarzalnym. Jednostka ludzka jest dla siebie całością... przez duszę substancjonalną, przez rozum, który jej umożliwia samowiedzę, przez wolną wolę, która jej pozwala być panem siebie. Ks. Zygmunt Zieliński dwutomowe opracowanie pt. *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Poznań 1986, kończy zdaniem: „najważniejsze, co pozostało człowiekowi, obojętnie kim on jest, nigdy bowiem nie przestaje być narzędziem w rękach Boga", t. II, s. 284.

Piękne i budujące rozważania o naturze człowieka ogłosił Stefan Kardynał Wyszyński w książce pt. *Kimże jest człowiek*, Warszawa 1987, s. 186. Na stronie 79 pisze: „Najwspanialszym dziełem Boga w porządku przyrodzonym jest *człowiek*. Stworzony na obraz i podobieństwo Boże... wyposażony przez najlepszego Stwórcę w bogactwa rozumu, woli i serca, wyniesiony ponad świat roślinny i zwierzęcy pięknem, dostojnością i zaletami ciała i duszy... jest królem stworzeń i błogosławieństwem ziemi". Na str. 81 tę myśl rozwija: „człowiek ... ma łaknienie prawdy ... jest stworzony do wolności ... pragnie sprawiedliwości dla siebie i dla bliźnich. Ale gdy odkryje się już w człowieku pragnienie prawdy, wolności i sprawiedliwości, jeszcze nie zna się go całkowicie... W człowieku jest jeszcze jedna siła przedziwna ciała i ducha, która niesie go na skrzydłach społecznego dążenia jednych ku drugim: jest to siła miłości".

Całe to zagadnienie natury człowieka przedstawił ks. Mieczysław Krąpiec, rektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w studium szczegółowym pt. *Ja — człowiek*. Książka ukazała się w serii Dzieła, tom IX, 492, Lublin KUL 1991.

WORD *MAN* IN ETYMOLOGICAL, METAPHORICAL AND OTHER ASPECTS

SUMMARY

Primary primitive Slavic form of the word *man* is not known in spite of abundant literature. It is the compound word *čel-o-věkъ*, which was probably developed from primitive Slavic concretion *čel-věkъ*. Čel-věkъ corresponds to baltic roots *kel-* and *vaik-*. Root *kel-* repeats in word *czeladź*, and alternating root *kol-* repeats in words *kolano, pokolenie*. Root *vaik-* associates with lithuanian *veik-ju, veik-ti* (make) or *vaikas* (child, servant).

In polish word *man* was known before 1500 year usually in singular number. Old polish dictionary gives two basic meanings of this word: 1. homo, 2. famulus, servus. Polish sixteenth century language dictionary distinguish word *man* in numerous phrases, syntactic rows, comparisons. Rules of use this word formed in Middle Ages are almost not changed nowadays.